346sk06

६

बहुव्रीहिसमासः - समासान्तप्रत्ययः निपातव्यवस्थादिकम्

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे बहुव्रीहिसमासस्य अवशिष्टांशस्य आलोचनं भवति। बहुव्रीहौ समासान्तप्रत्ययविधायकानि समासान्तादेशविधायकानि च यानि सूत्राणि सन्ति तान्यत्र आलोच्यन्ते। ततः क्वचिद् बहुव्रीहिसमासे निपातनं भवति तद् वर्ण्यते। बहुव्रीहौ पूर्वनिपातविषये अत्रालोचनं भवति। ततः समासविधायकसूत्रवर्णनावसरे तदुदाहरणेषु विसर्गस्यादेशविधानाय यानि सूत्राणि अपेक्षितानि तान्यपि अत्र संगृहीतानि।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्/भवती -

- बहुव्रीहौ समासान्तप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- बहुव्रीहौ समासान्तादेशविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- बहुव्रीहौ निपातनं जानीयात्।
- बहुव्रीहौ पूर्वनिपातविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- बहुब्रीह्युपयोगितया विसर्गस्य आदेशविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।

[६.१] बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्॥ (५.४.११३)

सूत्रार्थः - स्वाङ्गवाचिनः सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः षच्प्रत्ययो विधीयते। पदचतुष्टयात्मके सूत्रेऽस्मिन् बहुव्रीहौ इत्यत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी। सक्थ्यक्ष्णोः इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, "व्यत्ययो बहुलम्" इति छन्दसि वचनात्। स्वाङ्गात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं षच् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। सक्थ्यक्ष्णोः इत्यत्र तदन्तविधौ सक्थ्यक्ष्यन्ताद् इति लभ्यते। स्वाङ्गात् सक्थ्यक्ष्णोः बहुव्रीहौ इत्यस्यार्थो भवति स्वाङ्गवाचकात् सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः

इति। एवं सूत्रार्थः समायाति - "स्वाङ्गवाचिनः सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - स्वाङ्गवाचिसक्थ्यन्तबहुव्रीहेरुदाहरणं तावद् दीर्घसक्थः इति। दीर्घे सक्थिनी यस्य स इति लौकिकविग्रहे दीर्घ औ सक्थि औ इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य दीर्घ औ इत्यस्य पूर्वनिपाते दीर्घ औ सक्थि औ इति जाते, समासस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवयस्य सुपः औप्रत्ययद्वयस्य लुकि दीर्घसक्थि इति भवति। तदा स्वाङ्गवाचिनः दीर्घसक्थि इत्यस्मात् बहुव्रीहेः प्रकृतसूत्रेण समासान्तः षच्प्रत्ययो भवति। षचयोः यथाक्रमं "षः प्रत्ययस्य" इत्यनेन "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन तयोर्लोपे दीर्घसक्थि अ इति भवति। ततः "यचि भम्" इत्यनेन पूर्वस्य दीर्घसक्थि इति शब्दस्य भसंज्ञायां "यस्येति" च इत्यनेन भसंज्ञकस्य दीर्घसक्थि इत्यस्य अन्त्यस्य इकारस्य लोपे सर्वसंयोगे दीर्घसक्थशब्दो निष्पद्यते। ततः सौ दीर्घसक्थः इति रूपम्।

स्वाङ्गवाचिनः अक्ष्यन्तबहुव्रीहेरुदाहरणं तावद् जलजाक्षी इति। जलजे इव अक्षिणी यस्याः इति विग्रहे प्रक्रियाकार्ये जलजाक्षि इति निष्पद्यते। ततः प्रोक्तेन सूत्रेण षचि अनुबन्धलोपे जलजाक्षि अ इति भवति। ततः भसंज्ञकस्य जलजाक्षिशब्दस्य अन्त्यस्य इकारस्य लोपे जलजाक्षशब्दो निष्पद्यते। तस्य षिदन्तत्वात् "षिद्गौरादिभ्यश्च" इत्यनेन ङीषि जलजाक्षी इति रूपम्।

[६.२] द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः॥ (५.४.११५)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे द्वित्रिभ्यां परस्य मूर्ध्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः षप्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् द्वित्रिभ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तम्, ष इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं मूर्ध्नः इति च पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। द्विश्च त्रिश्च द्वित्री, ताभ्यां द्वित्रिभ्याम् इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे द्वित्रिभ्यां परस्य मूर्ध्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षप्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् द्विमूर्धः इति। द्वौ मूर्धानौ यस्य स इति लौकिकविग्रहे द्वि औ मूर्धन् औ इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य द्वि औ इत्यस्य पूर्वनिपाते द्वि औ मूर्धन् औ इति जाते, समासस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवयस्य सुपः औप्रत्ययद्वयस्य लुकि द्विमूर्धन् इति भवति। द्विमूर्धन् इति बहुव्रीहिसंज्ञकात् प्रकृतसूत्रेण समासान्ते षप्रत्यये, षकारस्य "षः प्रत्ययस्य" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने लोपे द्विमूर्धन् अ इति भवति। ततः पूर्वस्य द्विमूर्धन् इति शब्दस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां

"नस्तद्धिते" इत्यनेन भस्य द्विमूर्धन् इत्यस्य टेरनः लोपे सर्वसंयोगे द्विमूर्धशब्दो निष्पद्यते। ततः सौ द्विमूर्धः इति रूपम्। एवमेव त्रिमूर्धः इत्यस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२. दीर्घसक्थः इत्यत्र कः विग्रहः।

३. "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति सूत्रस्य स्वाङ्गवाचिनः अक्ष्यन्तस्य किमुदाहरणम्।

४. "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५. "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

[६.३] अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः॥ (५.४.११७)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे अन्तर्बहिर्भ्यां परस्य लोम्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अप्प्रत्ययो विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् अन्तर्बहिर्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तम्, च इत्यव्ययपदम्। चकारेण "अप्पूरणीप्रमाण्योः" इत्यस्मात् सूत्राद् अप् इत्यनुवर्तते। लोम्नः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे अन्तर्बहिर्भ्यां परस्य लोम्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् अन्तर्लोमः इति। अन्तः लोमानि यस्य स इति लौकिकविग्रहे अन्तर् लोमन् औ इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि अन्तर्लोमन् इति भवति। अन्तर्लोमन् इति बहुव्रीहिसंज्ञकात् प्रकृतसूत्रेण समासान्ते अप्प्रत्यये, पकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने लोपे अन्तर्लोमन् अ इति भवति। तदा पूर्वस्य अन्तर्लोमन् इति शब्दस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां "नस्तद्धिते" इत्यनेन भस्य अन्तर्लोमन् इत्यस्य टेरनः लोपे सर्वसंयोगे अन्तर्लोमशब्दो निष्पद्यते। ततः सौ अन्तर्लोमः इति रूपम्। एवमेव बहिर्लोमः इत्यस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

[६.४] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः॥ (५.४.१३८)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे हस्त्यादिवर्जिताद् उपमानात्परस्य पादशब्दस्य समासान्तः लोपः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तलोपो विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् पादस्य लोपः अहस्त्यादिभ्यः इति पदच्छेदः। पादस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तम्, लोपः इति प्रथमैकवचनान्तम् अहस्त्यादिभ्यः पञ्चमीबहुवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "उपमानाच्च" इति सूत्रात् उपमानात् इत्यनुवर्तते। "समासान्ताः" इत्यधिकृतम्। न हस्त्यादयः अहस्त्यादयः, तेभ्यः अहस्त्यादिभ्यः इति नञ्तत्पुरुषसमासः। अहस्त्यादिभ्यः उपमानात् पादस्य समासान्तः लोपः बहुव्रीहौ इत्यन्वयः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे हस्त्यादिवर्जिताद् उपमानात् परस्य पादशब्दस्य समासान्तः लोपो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया अयं समासान्तः लोपः पादशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् व्याघ्रपात् इति। व्याघ्रपादौ इव पादौ यस्य स इति लौकिकविग्रहे व्याघ्रपाद औ पाद औ इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुब्लुकि व्याघ्रपाद पाद इति स्थिते "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इति वार्तिकेन बहुव्रीहिसमासे पूर्वपदस्य व्याघ्रपादशब्दस्य उत्तरपदस्य पादशब्दस्य लोपे व्याघ्रपादशब्दो निष्पद्यते। ततः बहुव्रीहिसमासे अहस्त्यादिवाचकस्य उपमानस्य व्याघ्रशब्दस्य विद्यमानत्वात् ततः परस्य पादशब्दस्य "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण अन्त्यस्य अकारस्य लोपे व्याघ्रपाद् इति निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्वे व्याघ्रपात् इति भवति। चर्वाभावपक्षे व्याघ्रपाद् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रस्यार्थः कः।
७. "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।
८. "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति सूत्रेण किं विधीयते।
९. "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति सूत्रस्यार्थः कः।
१०. "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

[६.५] संख्यासुपूर्वस्य॥ (५.४.१४०)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे संख्यावाचकपूर्वस्य सु-इत्यव्ययपूर्वस्य च पादशब्दस्य समासान्तो लोपो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः लोपो विधीयते। एकपदात्मके सूत्रेऽस्मिन् संख्यासुपूर्वस्येति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इत्यस्मात् सूत्रात्

पादस्य इत्यनुवर्तते। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "समासान्ताः" इत्यधिकृतम्। संख्या च सुश्च संख्यासू इतीतरेतरद्वन्द्वः। संख्यासू पूर्वौ यस्य स संख्यासुपूर्वः, तस्य संख्यासुपूर्वस्य इति बहुव्रीहिसमासः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे संख्यावाचकपूर्वस्य सु इत्यव्ययपूर्वस्य पादशब्दस्य समासान्तः लोपो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया अयं समासान्तः लोपः पादशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् द्विपात् इति। द्वौ पादौ यस्य स लौकिकविग्रहे द्वि औ पाद औ इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेन बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन सूत्रेण विशेषणस्य द्वि औ इत्यस्य पूर्वनिपाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवस्य सुपः औद्वयस्य लुकि द्विपादशब्दो निष्पद्यते। ततः बहुव्रीहिसमासस्य संख्यापूर्वकत्वात् ततः परस्य पादशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण लोपे द्विपाद् इति निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्त्वे तकारे द्विपात् इति रूपम्। चर्त्वाभावपक्षे च द्विपाद् इति रूपम्। एवमेव सुपात् सुपाद् इति रूपद्वयं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-३

११. "संख्यासुपूर्वस्य" इति सूत्रेण किं विधीयते।

१२. "संख्यासुपूर्वस्य" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१३. "संख्यासुपूर्वस्य" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१४. "संख्यासुपूर्वस्य" इति सूत्रेण विहितः लोपः अन्त्यस्य कथं भवति।

[६.६] उद्विभ्यां काकुदस्य॥ (५.४.१४८)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य समासान्तो लोपो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः लोपो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् उद्विभ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं काकुदस्येति च षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। "ककुदस्यावस्थायां लोपः" इत्यस्मात्सूत्रात् लोपः इत्यनुवर्तते। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "समासान्ताः" इत्यधिकृतम्। उच्च विश्व उद्वी, ताभ्याम् उद्विभ्याम् इतीतरेतरद्वन्द्वः। उद् वि इति निपातद्वयात् इति तात्पर्यम्। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य समासान्तः लोपो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया अयं समासान्तः लोपः काकुदशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् उत्काकुत् इति। उद्गतं काकुदं यस्य स लौकिकविग्रहे उद्गत सु काकुद सु इत्यलौकिकविग्रहे "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति वार्तिकेन बहुव्रीहिसमासे, विशेषणस्य पूर्वनिपाते सुब्लुकि वार्तिकेन च पूर्वपदस्य उद्गत इत्यस्य उत्तरपदस्य गतेत्यस्य लोपे उद् काकुद इति भवति। ततः "खरि च" इत्यनेन दकारस्य चर्त्वे तकारे उत्काकुदशब्दो निष्पद्यते। ततः बहुव्रीहिसमासे उत् इत्यस्य परं काकुदशब्दस्य सत्त्वात् काकुदशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रोक्तेन सूत्रेण लोपे उत्काकुद् इति निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्त्वे तकारे उत्काकुत् इति रूपम्। चर्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्काकुद् इति। एवमेव विकाकुत् विकाकुद् इति रूपद्वयं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-४

१५. "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति सूत्रेण किं विधीयते।

१६. "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१७. "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१८. "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति सूत्रेण विहितः लोपः अन्त्यस्य कथं भवति।

[६.७] पूर्णाद्विभाषा॥ (५.४.१४९)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य विकल्पेन समासान्तो लोपो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः लोपो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् पूर्णाद् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदं विभाषा इति च विकल्पबोधकम् अव्ययपदम्। "ककुदस्यावस्थायां लोपः" इत्यस्मात्सूत्रात् लोपः इत्यनुवर्तते। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "समासान्ताः" इत्यधिकृतम्। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य विकल्पेन समासान्तः लोपो भवति" इति।

"अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया अयं समासान्तः लोपः काकुदशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् पूर्णकाकुत् इति। पूर्णं काकुदं यस्य स लौकिकविग्रहे पूर्ण सु काकुद सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। तत्र विशेषणस्य पूर्ण सु इत्यस्य पूर्वनिपाते सुब्लुकि पूर्णकाकुदशब्दो निष्पद्यते। ततः बहुव्रीहिसमासे पूर्णशब्दात्परस्य काकुदशब्दस्य सत्त्वात् "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रोक्तेन सूत्रेण

काकुदशब्दस्य विकल्पेन अन्त्यस्याकारस्य लोपे पूर्णकाकुद् इति निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्त्वे तकारे पूर्णकाकुत् इति रूपम्। चर्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे पूर्णकाकुद् इति रूपम्। समासान्तलोपस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे सौ प्रक्रियाकार्ये पूर्णकाकुदः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-५

१९. "पूर्णाद्विभाषा" इति सूत्रेण किं विधीयते।

२०. "पूर्णाद्विभाषा" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२१. पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहे कति रूपाणि भवन्ति।

२२. "पूर्णाद्विभाषा" इति सूत्रेण विहितः लोपः अन्त्यस्य कथं भवति।

[६.८] सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः॥ (५.४.१५०)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे सुदुर्भ्यां परस्य हृदयशब्दस्य समासान्तो हृद्भावो निपात्यते क्रमशः मित्रामित्रयोः अर्थयोः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तहृद्भावनिपातनं विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् सहृद्-दुर्हृदौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं मित्रामित्रयोः इति च सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। "समासान्ताः" इत्यधिकृतम्। सहृत् च दुर्हृत् च सुहृद्-दुर्हृदौ इतीतरेतरद्वन्द्वसमासः। मित्रं च अमित्रश्च मित्रामित्रौ ,तयोः मित्रामित्रयोः इतीतरेतरद्वन्द्वसमासः। वस्तुतस्तु निपातने मित्रार्थे सुहृच्छब्दः अमित्रार्थे च दुर्हृच्छब्दः सिद्धः। तत्र हृदयस्य हृद्भाव एव निपात्यते इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थः समायाति - "बहुव्रीहिसमासे सुदुर्भ्यां परस्य हृदयशब्दस्य समासान्तः हृद्भावो निपात्यते क्रमशः मित्रामित्रयोः अर्थयोः" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं सुहृत् इति। शोभनं हृदयं यस्य स लौकिकविग्रहे सु हृदय सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि च सुहृदयशब्दो निष्पद्यते। ततः बहुव्रीहिसमासे सु इति निपातात्परस्य हृदयशब्दस्य सत्त्वात् हृदयशब्दस्य स्थाने मित्रार्थे प्रोक्तेन सूत्रेण समासान्ते हृद् इत्यादेशे सुहृद् इति निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्त्वे तकारे सुहृत् इति रूपम्। चर्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे सुहृद् इति रूपम्। एवमेव अमित्रार्थे तु दुर्हृत् दुर्हृद् इति रूपद्वयम्।

[६.९] उरःप्रभृतिभ्यः कप्॥ (५.४.१५१)

सूत्रार्थः - उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः कप्प्रत्ययो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् उरःप्रभृतिभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं कप् इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन बहुव्रीहेः इति भवति। उरस् इति शब्दः प्रभृतिः आदिः येषां ते उरःप्रभृतयः तेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। उरःप्रभृतिभ्यः इति पदं बहुव्रीहेः इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधौ उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः इति लभ्यते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। एवं सूत्रार्थः समायाति - "उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् व्यूढोरस्कः इति। व्यूढम् उरः यस्य स इति लौकिकविग्रहे व्यूढ सु उरस् सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन सूत्रेण विशेषणस्य व्यूढ सु इत्यस्य पूर्वनिपाते व्यूढ सु उरस् सु इति जाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि गुणे च व्यूढोरस् इति भवति। व्यूढोरस् इति बहुव्रीहिसंज्ञकस्य उरःशब्दान्तत्वात् प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कप्प्रत्यये, पकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने लोपे व्यूढोरस् क इति स्थिते प्रक्रियाकार्ये सर्वसंयोगे व्यूढोरस्कशब्दो निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ व्यूढोरस्कः इति रूपम्। एवमेव प्रियं सर्पिः यस्य स इति विग्रहे प्रियसर्पिष्कः इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

समासान्तस्य कप्प्रत्ययस्यालोचनप्रसङ्गे क्वचिद् व्यूढोरस्कः इत्यादौ विसर्गस्य सकारादेशः क्वचित् प्रियसर्पिष्कः इत्यादौ षकारादेशश्च भवति। तत्र सकारादेशविधायकं सूत्रम् अवतरति -

[६.१०] सोऽपदादौ॥ (८.३.३८)

सूत्रार्थः - पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु विसर्गस्य सकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् सः अपदादौ इति पदच्छेदः। सः इति प्रथमैकवचनान्तम् अपदादौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सः इत्यत्र अकार उच्चारणार्थकः। "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्मात् सूत्राद् विसर्जनीयस्य इति पदमनुवर्तते। "कुप्वो ᳵक ᳶपौ च" इत्यस्मात् सूत्रात् कुप्वोः इति पदमनुवर्तते। "तयोर्य्वावचि संहितायाम्" इत्यस्मात् सूत्रात् संहितायाम् इति पदम् अनुवर्तते। न पदादिः अपदादिः, तस्मिन् अपदादौ इति नञ्समासः। अपदादौ इत्यस्य कुप्वोः इत्यनेनान्वयाद् अपदाद्योः कुप्वोः इत्यर्थो भवति। एवम् अपदादौ कवर्गे पवर्गे च परे सति विसर्गस्य स्थाने स् इत्यादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम् इति सूत्रार्थः समायाति। अपदादिकवर्गपवर्गत्वं पाश-कल्प-क-काम्यानां चतुर्णां प्रत्ययानामेव सम्भवति। एवं "पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु विसर्गस्य सकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्" इति सूत्रार्थः पर्यवस्यति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य पाशपि परे उदाहरणं पयस्पाशम् इति। कल्पपि परे उदाहरणं पयस्कल्पम् इति। काम्यचि परे उदाहरणं पयस्काम्यम्। प्रकृते च व्यूढम् उरः यस्य स इति लौकिकविग्रहे व्यूढ सु उरस् सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन सूत्रेण विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि च गुणे व्यूढोरस् इति जाते, ततः "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इत्यनेन समासान्ते कप्प्रत्यये व्यूढोरस् क इति भवति। तदा "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन सस्य खरि परे विसर्गादेशे व्यूढोरः क इति जाते प्रकृतसूत्रेण अपदादिकप्रत्ययपरकत्वात् विसर्गस्य सादेशे पुंसि सौ व्यूढोरस्कः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-६

२३. "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति सूत्रेण किं विधीयते।
२४. "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति सूत्रस्यार्थः कः।
२५. "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।
२६. "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति सूत्रस्यार्थः कः।
२७. "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।
२८. "सोऽपदादौ" इति सूत्रस्यार्थः कः।
२९. "सोऽपदादौ" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

[६.११] इणः षः॥ (८.३.३९)

सूत्रार्थः - पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु इण उत्तरस्य विसर्गस्य षकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विसर्गस्य षकारादेशो विधीयते। "सोऽपदादौ" इत्येनन प्राप्तस्य सत्वस्य बाधकत्वाद् इदम् अपवादसूत्रम्। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् इणः इति पञ्चम्येकवचनान्तं षः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। षः इत्यत्र अकार उच्चारणार्थकः। "सोऽपदादौ" इति सूत्राद् अपदादौ इति पदमनुवर्तते। "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्मात् सूत्राद् विसर्जनीयस्य इति पदमनुवर्तते। "कुप्वो ᳵक ᳶपौ च" इत्यस्मात् सूत्रात् कुप्वोः इति पदमनुवर्तते। "तयोर्य्वावचि संहितायाम्" इत्यस्मात् सूत्रात् संहितायाम् इति पदम् अनुवर्तते। न पदादिः अपदादिः, तस्मिन् अपदादौ इति नञ्समासः। अपदादौ इत्यस्य कुप्वोः इत्यनेनान्वयाद् अपदाद्योः कुप्वोः इत्यर्थो भवति। एवम् अपदादौ कवर्गे पवर्गे च परे सति इणः परस्य विसर्गस्य स्थाने स् इत्यादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम् इति सूत्रार्थः समायाति। अपदादिकवर्गपवर्गत्वं पाश-कल्प-क-काम्यानां चतुर्णां

प्रत्ययानामेव सम्भवति। एवं "पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु इणः परस्य विसर्गस्य षकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्" इति सूत्रार्थः पर्यवस्यति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य पाशपि परे उदाहरणं सर्पिष्पाशम् इति। कल्पपि परे उदाहरणं यजुष्कल्पम् इति। काम्यचि परे उदाहरणं सर्पिष्काम्यम्। प्रकृते च प्रियं सर्पिः यस्य स इति लौकिकविग्रहे प्रिय सु सर्पिस् सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे, विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि च गुणे प्रियसर्पिस् जाते, ततः "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कप्प्रत्यये प्रियसर्पिस् क इति भवति। तदा "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन सस्य विसर्गादेशे प्रियसर्पिः क इति जाते प्रकृतसूत्रेण अपदादिकप्रत्ययपरकत्वात् विसर्गस्य स्थाने प्राप्तं सादेशं प्रबाध्य इणः परस्य षादेशे पुंसि सौ प्रियसर्पिष्कः इति रूपम्।

प्रकरणोपयोगितया विसर्गस्य स्थाने षत्व-सत्वविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् -

[६.१२] कस्कादिषु च॥ (८.३.४८)

सूत्रार्थः - कस्कादिषु इण उत्तरस्य विसर्गस्य षकारादेशो भवति, अन्यत्र तु सकारादेशो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विसर्गस्य षकारादेशः सकारादेशश्च विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् कस्कादिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं च इत्यव्ययं पदम्। इणः षः इति सूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते। "सोऽपदादौ" इति सूत्रात् सः इति पदमनुवर्तते। "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्मात् सूत्राद् विसर्जनीयस्य इति पदमनुवर्तते। "कुप्वो ≍क ≍पौ च" इत्यस्मात् सूत्रात् कुप्वोः इति पदमनुवर्तते। "तयोर्य्वावचि संहितायाम्" इत्यस्मात् सूत्रात् संहितायाम् इति पदम् अनुवर्तते। कस्कशब्द आदिर्येषां ते कस्कादयः, तेषु कस्कादिषु इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। एवं कस्कादिषु शब्देषु इण्प्रत्याहारात् परं विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशो भवति, कस्कादिषु अन्यत्र विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशो भवति इति सूत्रार्थः समायाति।

उदाहरणम् - अस्य इण्परकत्वे उदाहरणं सर्पिष्कुण्डिका इति। सर्पिः कुण्डिका इति स्थिते कस्कादिषु पठितत्वात् सर्पिः इत्यस्य इणः इकारात्परस्य विसर्गस्य प्रकृतसूत्रेण षकारेदेशे सर्पिष्कुण्डिका इति रूपं भवति। इण्परकत्वाभावे कस्कः इत्युदाहरणम्। "नित्यवीप्सयोः" इत्यनेन सूत्रेण वीप्सार्थे कः इति पदस्य द्वित्वे कः क इति स्थिते विसर्गस्य इण्परकत्वाभावात् प्रकृतसूत्रेण सकारादेशे कस्कः इति रूपं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-७

३०. "इणः षः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३१. "इणः षः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

३२. प्रियसर्पिष्कः इत्यत्र षत्वादेशः केन सूत्रेण।

३३. "कस्कादिषु च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३४. "कस्कादिषु च" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

३५. सर्पिष्कुण्डिका इत्यत्र षत्वादेशः केन सूत्रेण।

३६. कस्कः इत्यत्र सत्वादेशः केन सूत्रेण।

[६.१३] इनः स्त्रियाम्॥ (५.४.१५२)

सूत्रार्थः - इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति स्त्रीत्वे विवक्षिते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः कप्प्रत्ययो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् इनः इति पञ्चम्येकवचनान्तं स्त्रियाम् इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन बहुव्रीहेः इति भवति। "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इत्यस्मात् कप् इत्यनुवर्तते। इनः इति पदं बहुव्रीहेः इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधौ इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः इति लभ्यते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। एवं सूत्रार्थः समायाति - "इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति स्त्रीत्वे विवक्षिते" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं तावद् बहुदण्डिका नगरी इति। दण्डः अस्यास्तीति विग्रहे "अत इनिठनौ" इत्यनेन सूत्रेण इनिप्रत्यये दण्डी इति निष्पद्यते । बहवः दण्डिनो यस्यां सा इति लौकिकविग्रहे बहु जस् दण्डिन् जस् इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन सूत्रेण विशेषणस्य बहु जस् इत्यस्य पूर्वनिपाते बहु जस् दण्डिन् जस् इति जाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः जस्द्वयस्य लुकि बहुदण्डिन् इति भवति। बहुदण्डिन् इति बहुव्रीहिसंज्ञकस्य इन्नन्तत्वात् स्त्रीत्वे विवक्षिते प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कप्प्रत्यये, पकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने लोपे बहुदण्डिन् क इति स्थिते, नकारस्य लोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् बहुदण्डिकशब्दात् "अजाद्यतष्टाप्" इत्यनेन सूत्रेण टापि प्रक्रियाकार्ये सर्वसंयोगे बहुदण्डिकाशब्दो निष्पद्यते। ततः सौ प्रक्रियाकार्ये बहुदण्डिका इति रूपम्।

[६.१४] शेषाद्विभाषा॥ (५.४.१५४)

सूत्रार्थः - अनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः कप्प्रत्ययो विकल्पेन विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् शेषात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं विभाषा इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इत्यस्मात् बहुव्रीहौ इति पदमनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन बहुव्रीहेः इति भवति। "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इत्यस्मात् सूत्रात् कप् इत्यनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। यस्मात् समासान्तप्रत्ययो न विहितः स एव शेषशब्देन गृह्यते।

शेषात् नाम अनुक्तसमासान्ताद् इति। एवं सूत्रार्थः समायाति - "अनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो विकल्पेन भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं महायशस्कः इति। महद् यशो यस्य स इति लौकिकविग्रहे महत् सु यशस् सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य महत् सु इत्यस्य पूर्वनिपाते महत् सु यशस् सु इति स्थिते, "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि च महत् यशस् इति जाते "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इत्यनेन सूत्रेण महतः तकारस्य आकारादेशे "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन सवर्णदीर्घे महायशस् इति शब्दो निष्पद्यते। महायशस् इति बहुव्रीहिसंज्ञकस्य अनुक्तसमासान्तत्वात् प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन समासान्ते कप्प्रत्यये, पकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने लोपे महायशस् क इति स्थिते, "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन खरि परे सकारस्य विसर्गादेशे महायशः क इति जाते "सोऽपदादौ" इत्यनेन सूत्रेण विसर्गस्य सादेशे सर्वसंयोगे महायशस्कशब्दो निष्पद्यते। ततः पुंसि सौ महायशस्कः इति रूपम्। कपः वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे सौ प्रक्रियाकार्ये महायशाः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-८

३७. "इनः स्त्रियाम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३८. "इनः स्त्रियाम्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

३९. "शेषाद्विभाषा" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४०. "शेषाद्विभाषा" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४१. महद् यशः यस्य स इति विग्रहे बहुव्रीहौ कति रूपाणि।

[६.१५] निष्ठा॥ (२.२.३६)

सूत्रार्थः - निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयते। एकपदात्मके सूत्रेऽस्मिन् निष्ठा इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यस्मात् सूत्राद् बहुव्रीहौ इति पदम् अनुवर्तते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति क्रियाविशेषणं द्वितीयैकवचनान्तम् अनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदम् अध्याहार्यम्। "क्तक्तवतू निष्ठा" इति सूत्रेण विहितयोः क्तक्तवतुप्रत्यययोः निष्ठासंज्ञा। "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इति नियमेन निष्ठा इत्यस्य तदन्तविधौ निष्ठान्तम् इति लभ्यते। बहुव्रीहिसमासे निष्ठाप्रत्ययान्तं पदं पूर्वं प्रयुज्यते इति सूत्रस्यार्थः।

उदाहरणम् - निष्ठान्तस्य पूर्वनिपाते युक्तयोगः इत्यादिकम् उदाहरणम्। युक्तो योगो येन सः इति लौकिकविग्रहे युक्त सु योग सु इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे विद्यमानस्य युक्त सु इत्यस्य योग सु इत्यस्य च प्रथमान्तस्य "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे, समासस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सूत्रेण सुद्वयस्य लुकि युक्त योग इति भवति। तदा प्रोक्तेन सूत्रेण निष्ठान्तस्य युक्त इत्यस्य पूर्वनिपाते निष्पन्नात् युक्तयोग इत्यस्माद् विशेष्यानुसारेण पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये युक्तयोगः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-९

४२. "निष्ठा" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४३. "निष्ठा" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४४. "निष्ठा" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४५. निष्ठासंज्ञा केषां भवति।

[६.१६] वाऽऽहिताग्न्यादिषु॥ (२.२.३७)

सूत्रार्थः - आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तं पूर्वं विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन पूर्वनिपातो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् वा इति विकल्पबोधकमव्ययम्। आहिताग्न्यादिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यस्मात् सूत्राद् बहुव्रीहौ इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च आहिताग्न्यादिषु इत्यनेन सहान्वयाद् आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिषु इति लभ्यते। आहिताग्निः आदिर्येषां ते आहिताग्न्यादयः, तेषु आहिताग्न्यादिषु इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति क्रियाविशेषणं द्वितीयैकवचनान्तम् अनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदम् अध्याहार्यम्। "निष्ठा" इत्यस्मात् सूत्रात् निष्ठा इत्यनुवर्तते। "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इति नियमेन निष्ठा इत्यस्य तदन्तविधौ निष्ठान्तम् इति लभ्यते। "आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिसमासेषु निष्ठाप्रत्ययान्तं पदं विकल्पेन पूर्वं प्रयुज्यते" इति सूत्रस्यार्थः।

उदाहरणम् - निष्ठान्तस्य विकल्पेन पूर्वनिपाते आहिताग्निः अग्न्याहितः इत्यादिकम् उदाहरणम्। आहिता अग्नयः येन सः इति लौकिकविग्रहे आहित जस् अग्नि जस् इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे विद्यमानस्य आहित जस् इत्यस्य अग्नि जस् इत्यस्य च प्रथमान्तस्य "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहौ सुब्लुकि आहित अग्नि इति भवति। तदा आहिताग्निगणे पाठात् प्रोक्तेन सूत्रेण बहुव्रीहौ विकल्पेन निष्ठान्तस्य आहित इत्यस्य पूर्वनिपाते सवर्णदीर्घे निष्पन्नात् आहिताग्नि इत्यस्माद् विशेष्यानुसारेण पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये आहिताग्निः इति रूपम्। पूर्वनिपातस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे अग्नि आहित इति जाते यणि निष्पन्नाद् अग्न्याहितशब्दात् पुंसि सौ प्रक्रियाकार्ये अग्न्याहितः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१०

४६. "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४७. "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४८. "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४९. अग्न्याहितः आहिताग्निः इति रूपद्वयं कथं भवति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे बहुव्रीहिसमासस्य अवशिष्टांशः प्रस्तुतः। बहुव्रीहौ समासान्तस्य षच्प्रत्ययस्य विधायकं "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति, षप्रत्ययस्य विधायकं "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति, अप्प्रत्ययस्य च विधायकम् "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रं व्याख्यातम्। अत्र "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति, "संख्यासुपूर्वस्य" इति, "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति "पूर्णाद्विभाषा" इति च समासान्तलोपविधायकं सूत्रं व्याख्यातम्। प्रसङ्गात् "सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति हृदयशब्दस्य हृदादेशनिपातविधायकं सूत्रमपि व्याख्यातम्। निपातनं भवति तद् वर्ण्यते। बहुव्रीहौ पूर्वनिपातविषये अत्रालोचनं भवति। ततः समासविधायकसूत्रवर्णनावसरे तदुदाहरणेषु विसर्गस्यादेशविधानाय यानि सूत्राणि अपेक्षितानि तान्यपि अत्र संगृहीतानि। समासान्तस्य कप्प्रत्ययस्य विधायकमत्र "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" "इनः स्त्रियाम्" "शेषाद्विभाषा" सूत्रत्रयमपि व्याख्यातम्।

समासान्तपर्यालोचनावसरे "सोऽपदादौ" इति सकारादेशविधायकम्, "इणः षः" इति "कस्कादिषु च" इति षकारादेशविधायकं सूत्रमपि व्याख्यातम्। ततः बहुव्रीहौ पूर्वनिपातविधायकं "निष्ठा" इति "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति च सूत्रं प्रस्तुतम्। एवं बहुव्रीहिसमासस्यावशिष्टांशः अस्मिन् पाठे प्रस्तुतः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "बहुब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति सूत्रं व्याख्यात।

२. "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति सूत्रं व्याख्यात।

३. "अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः" इति सूत्रं व्याख्यात।

४. "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति सूत्रं व्याख्यात।

५. "संख्यासुपूर्वस्य" इति सूत्रं व्याख्यात।

६. "उद्विभ्यां काकुदस्य" इति सूत्रं व्याख्यात।

७. "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति सूत्रं व्याख्यात।
८. दीर्घसक्थः इति रूपं साधयत।
९. अन्तर्लोमः इति रूपं साधयत।
१०. द्विमूर्धः इति रूपं साधयत।
११. व्याघ्रपाद् इति रूपं साधयत।
१२. द्विपाद् इति रूपं साधयत।
१३. उत्काकुद् इति रूपं साधयत।
१४. पूर्णकाकुदः इति रूपं साधयत।
१५. व्यूढोरस्कः इति रूपं साधयत।
१६. महायशस्कः इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. स्वाङ्गवाचिनः सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षच्प्रत्ययो भवति।
२. दीर्घे सक्थिनी यस्य सः इति विग्रहः।
३. जलजाक्षी।
४. बहुव्रीहिसमासे द्वित्रिभ्यां परस्य मूर्ध्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः षप्रत्ययो भवति।
५. द्विमूर्धः।

उत्तराणि-२

६. बहुव्रीहिसमासे अन्तर्बहिर्भ्यां परस्य लोम्नः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययो भवति।
७. अन्तर्लोमः।
८. समासान्तलोपः विधीयते।
९. बहुव्रीहिसमासे हस्त्यादिवर्जिताद् उपमानात्परस्य पादशब्दस्य समासान्तः लोपः भवति।
१०. व्याघ्रपात्।

उत्तराणि-३

११. समासान्तलोपो विधीयते।
१२. बहुव्रीहिसमासे संख्यावाचकपूर्वस्य सु इत्यव्ययपूर्वस्य पादशब्दस्य समासान्तो लोपो भवति।
१३. द्विपात्।
१४. अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया।

उत्तराणि-४

१५. समासान्तलोपः विधीयते।

१६. बहुव्रीहिसमासे उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य समासान्तो लोपो भवति।

१७. उत्काकुत्।

१८. अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया।

उत्तराणि-५

१९. समासान्तलोपः।

२०. बहुव्रीहिसमासे पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य विकल्पेन समासान्तो लोपो भवति।

२१. रूपत्रयम्।

२२. अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया।

उत्तराणि-६

२३. समासान्तहृद्भावनिपातनम्।

२४. बहुव्रीहिसमासे सुदुर्भ्यां परस्य हृदयशब्दस्य समासान्तो हृद्भावो निपात्यते क्रमशः मित्रामित्रयोः अर्थयोः।

२५. सुहृत्।

२६. उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति।

२७. व्यूढोरस्कः।

२८. पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु विसर्गस्य सकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्।

२९. पयस्पाशम्।

उत्तराणि-७

३०. पाश-कल्प-क-काम्येषु प्रत्ययेषु परेषु इण उत्तरस्य विसर्गस्य षकारादेशो भवति संहितायां विवक्षितायाम्।

३१. सर्पिष्पाशम्।

३२. इणः षः इति सूत्रेण।

३३. कस्कादिषु इण उत्तरस्य विसर्गस्य षकारादेशो भवति, अन्यत्र तु सकारादेशो भवति।

३४. सर्पिष्कुण्डिका।

३५. कस्कादिषु च इति सूत्रेण।

३६. कस्कादिषु च इति सूत्रेण।

उत्तराणि-८

३७. इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो भवति स्त्रीत्वे विवक्षिते।

३८. बहुदण्डिका नगरी।

३९. अनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः कप्प्रत्ययो विकल्पेन भवति।

४०. महायशस्कः।

४१. रूपद्वयम्।

उत्तराणि-९

४२. पूर्वनिपातः।

४३. निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं भवति।

४४. युक्तयोगः।

४५. क्तक्तवतुप्रत्यययोः निष्ठासंज्ञा।

उत्तराणि-१०

४६. पूर्वनिपातः।

४७. आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तं पूर्वं विकल्पेन भवति।

४८. आहिताग्निः अग्न्याहितः इत्यादीनि उदाहरणानि।

४९. विकल्पेन निष्ठान्तस्य आहित इत्यस्य पूर्वनिपाते प्रक्रियायाम् आहिताग्निः इति रूपम्,पूर्वनिपातस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे अग्न्याहितः इति रूपम्।

॥ इति षष्ठः पाठः॥